

Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արեւելյան Հայաստանում առաջին կրոնաթերթը «Հայկական աշխարհ» ամսագիրն է, որ հրատարակվել է Շուշիում 1874 թվականին Խորեն վարդապետ Ստեփաննի խմբագրությամբ և ունի մանկավարժական և կրոնական ուղղություն:

«Հայկական աշխարհ»-ի նպատակն է եղել «կրոնական ընթերցանությունը տարածել հայազն հասարակության մեջ, նպաստել ազգային դպրոցների առաջադիմությանը և մանուկների կրթությանը և նոր հայկական լեզվի մշակությանը առանձին ուշք դարձնել»:

«Հայկական աշխարհ»-ի յուրաքանչյուր համարը կազմված է 2 տպագրական մամուլից և բովանդակում է մանկավարժական հոդվածներ, պատմական, բնագիտական, կենսագրական, ճանապարհորդական, առողջապահական նյութեր, կրոնական գրքվածքներ, քարոզներ, Ա. Գրգից թարգմանություններ աշխարհաբար լեզվով, մանկավարժական և դպրոցական գրվածքների քննություն, աշխարհաբար լեզվի կանոնների և ոճերի քննարկումներ, հոգևորականների և հոգևոր դպրոցների մասին տեղեկություններ,

մատենագրական լուսարանումներ և մանր լուրեր:

Հայ բովանդակ կրոնական մամուլում դրժվար է գտնել Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» և «Էջմիածին» ամսագրերի նմանը՝ իրենց հարուստ, բազմազան բովանդակությամբ:

«Արարատ»-ը, որ հրատարակվել է 1868 թվականին ու դադարել 1920 թվականին, անցել է բեղմնավոր ուղի:

Ամսագիրը իր հրատարակման առաջին իսկ տարվանից պահանջ է դնում հոգվածները գրել աշխարհաբար լեզվով. «Ազգային, կրոնական, պատմական և բարոյական մասունք Արարատա, բացի բանասիրականն, պարտին շարադրել պարզ աշխարհաբար լեզվով»¹:

Առաջին տարին «Արարատ»-ը զուտ կրոնական նյութեր է տպագրել: Հոդվածաշարի ձևով տրված են մեր եկեղեցական կարգերի ու ծեսերի սկզբնավորության ժամանակի, եկեղեցական պաշտամունքների և ժամանակագրության վրա մանրամասն տեղեկություններ, ուսումնական ճառեր, Ա. Գրոց հիմնական գլուխների պարզաբանումներ, հայ ժողովրդի զարգացման ու դաստիարա-

¹ «Արարատ», Էջմիածին, 1868 թ., էջ 51:

կուսության վերաբերյալ հողվածներ, ճանապարհորդական հուշեր, կրոնական բանաստեղծություններ, «Նախնայաց նամականիք» և լայնարձակ տեղեկություններ Արարատյան նահանգի քաղաքների, գյուղերի ու վանքերի մասին:

«Արարատ»-ում մեծ տեղ են բռնում Սինդի արձանագրությունները և պաշտոնական հայտարարությունները, որոնց մեջ արտացոլված է իր ժամանակի Ս. Էջմիածնի միաբանության գործունեության պատկերը:

«Արարատ»-ի հրատարակման երկրորդ տարին նշանավորվում է նրանով, որ անվանի մանկավարժ ու գրող Ղ. Աղայանն է ուղղություն տալիս ամսագրին: «Մի քանի խոսք մեր սիրելի ազգակիցներին» առաջնորդող հոդվածում նա գրում է հետևյալը. «Պարբերական թերթը լինելով լուսավորության գործիքներից միին, արձակ ճանապարհ ունի մտնելու ընդհանուրի մեջ և նրան յուր մտաց զարգացման աստիճանին համար սնունդ տալու և հասկացնելու, թե ինչպես պիտո էր աշխատել: Ձեռք առնելով «Արարատ»-ի երկրորդ տարվա ընթացքի դեկը, զգում ենք, որ այդպիսի մի պարտավորություն և մեզ վերա կա կատարելու մեր ժողովրդյան մեջ: ...«Արարատ»-ը պիտի աշխատե և ինք, ընդհանուր Ազգին օգուտը և բարին գերադասելով ամեն բանից: «Արարատ»-ը յուր ամեն ջանքը գործ պիտի դնե լինել այնպիսի մի պատկեր, որի մեջ հայը կարողանա տեսնել յուրաքանչյուր հարազատ որդուց լուսավորյալ մասը ամենայն կերպով դյուրութուն կտա այդ նպատակին մոտենալուն»²:

«Արարատ»-ի երկրորդ տարեթվի մեջ խիստ արժեքավոր է Ղ. Աղայանի հոդվածաշարը՝ «Խորհրդածություն դաստիարակության վերա» խորագրով: Դատապարտելով որոշ տգետ կրոնոսուցյաներին՝ Աղայանը այդ հոդվածների կապակցությամբ գրել է հետևյալը. «...Ի՞նչն է պատճառը, որ մեր դպրոցների աշակերտը սաստիկ թույլ են լինում կրոնական և քառոյական զգացմանց մեջ և գործով էլ ապացուցում են իրենց տկարությունը: մի առանձին հակակրոնություն ցույց տալով դեպի կրոնը և նրա ուսուցիչը: Փորձը ցույց է տալիս, որ այն աշակերտները, որոնք ամենևին չեն ուսել կրոն, ավելի բարոյական և կրոնասեր են, քան թե նոքա, որոնք ենթարկվել են կրոնոսուցյի ճոռմաբանության. բայց մի՞թե այսպես կլինի, եթե կրոնոսուցը մի բարեկիրթ և գիտնական անձ լինի»³:

Խիստ արժեքավոր է Պետերբուրգից Ն. Սալամբեկյանի հոդվածաշարը «Սուլո-

րությանց նշանակությունը» խորագրով, որի մեջ ջատագովում է ռուսականավոր մանկավարժ Ուլինսկու «Մարդը իբրև առարկա կրթության» աշխատության հիմնական մտքերը:

Տարեցտարի «Արարատ»-ը դառնում է ավելի բովանդակալից ու հետաքրքրական: Սկսած 1890 թվականից քաղմատեսակ նյութերով հարստանում է ամսագիրը:

1900 թվականի հունվարի 1-ին խորմյան Հայրիկի կոնդակով «Արարատ»-ի խմբագիր է նշանակվում Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, Հոգևոր Ճեմարանի տեսուչ Տհր կարապետ վարդապետի փոխարեն, որ խմբագրում էր ամսագիրը 1897 թվականից:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրական է նոր խմբագրի հայտարարությունը «Արարատ»-ի ուղղության մասին: «...Ընդունված սովորության հարկը վճարելով՝ պարտք ենք համարում հայտնել, — գրում է Գ. վարդապետ Հովսեփյանը, — թե խմբագրի փոփոխությունը առանձին նշանակություն չունի «Արարատ»-ի ուղղության վերաբերությամբ: «Արարատ»-ը մի ուղղություն կարող է ունենալ, եթե տաճարյակ խմբագիրներ էլ միմյանց ետևից փոխվին: Նա Հայոց Հայրապետական Աթոռի պաշտոնական թերթն է, Ս. Էջմիածնի միաբանության բերանը, Հայաստանյայց միակ կրոնական-գիտական թերթը, որի տերը Հայոց Հայրապետն է: Ուրեմն ով և լինի նրա խմբագիրը պետք է աշխատե քրիստոնեական-ավետարանական ճշմարտություններ սերմանել ժողովրդի մեջ և ամուր կապերով միացնել Հայոց Հայրապետական Աթոռի հետ: «Արարատ»-ը, արձանագրելով օտար եկեղեցիների հառաջագիմությունները, խթան պետք է լինի հետևելու նոցա կրոնական-հառաջադիմական լավագույն շարժմանը: Իսկ գիտական բաժնով նվիրված պետք է լինի զբաղվող ապետ մեր եկեղեցական պատմության, մատենագրության, հնախոսության կամ արվեստի, և ընդհանրապես եկեղեցական քաղաքակրթության ուսումնասիրության...»: «Արարատ»-ը երկու նպատակի է ծառայում. մի կողմից քահանայական դասակարգի և միջակ ընթերցող հասարակության թերթ պիտի լինի նա և մյուս կողմից՝ գիտական թերթ: Առաջին մասի մեջ կրոնական-քառոյագիտական, տարրական, առողջապահական և գյուղատնտեսական հոդվածներով, մեր գավառների կրոնական եկեղեցական կյանքին վերաբերյալ թղթակցություններով, հանրամատչելի տիպար քարոզներով և ընդհանրապես հետաքրքրական լուրերով, ընթերցանության նյութ պիտի մատակարարե քահանայական դասակարգին և միջակ ընթերցողներին: ...«Արարատ»-ը

² «Արարատ», 1869 թ., № 1, էջ 53:

³ «Արարատ», 1869 թ., № 1, էջ 24:

կցանկանայինք յուր հանրամատչելի հոգևածներով ոչ միայն քահանայից, այլև բրիտանիայ կրթված հայ ընտանյաց թերթ դարձնել:

... Կրոնական տեսակետով որքան թերութուններ և առավելություններ կան մեր ժողովրդի մեջ, որ պետք է ուշադրության արժանանան: Քանի տեղերից զանգատներ են լսվում անշահաֆհաս ամուսնությունների, սնտրիապաշտությունների, բարոյական կյանքի անկման երևույթների մասին, որ սրտացավ հայի կողմից ուշադրության արժանանալով՝ շարացի դեմ կարող էր մաքառել մեր թերթի միջոցով: ... Ցույց տվեք մեր ժողովրդի բարոյական վերքերը, որպեսզի կարելի լինի կարողության չափ սպեղանի ցույց տալ բուժվելու համար: ... «Արարատ»-ի էջերը բաց են յուրաքանչյուր սրտացավ հայի, մանավանդ հայ քահանայի առաջ, որ կամենում է ժողովրդի և յուր կարգակիցների հոգևոր և բարոյական կացության բարվոքման նպաստել: ... Ինչ վերաբերում է գիտական բաժնին, կցանկանայինք Մայր Աթոռի միաբաններից և մշտական մյուս աշխատակիցներից զատ՝ նաև դրսի բանասերների մասնակցությունը տեսնել: ... Վեհափառ Հայրապետի հրամանով և տպարանական վարչության սիրալիր աջակցությամբ մենք պատրաստ ենք մինչև իսկ սովորական ծավալից ավելի ընդարձակել գիտական բաժինը: Հատկապես հավելվածի համար կցանկանայինք ամբողջական ուսումնասիրություններ ունենալ, մի կամ մի երկու համարում տպագրելու համար»⁴:

Գրեթե փարզապես Հովսեփյանը «Արարատ»-ում լայն տեղ էր տալիս հայագիտական, եկեղեցական արվեստի, մշակույթի հարցերին: Դրան զուգընթաց, նա պայքարում էր սահմանափակ մտքի տեր միաբանների ու հոգևորականների դեմ, նա պահանջում էր ժամանակի ոգու համեմատ վերակազմել միաբանությունը գիտուն և գործին ընդունակ մարդկանցով:

Չափազանց բնորոշ է «Հայոց Հայրապետական Աթոռ» խորագրով Գ. փարզապետ Հովսեփյանի հոդվածը («Արարատ», 1908 թ. № 1), որի մեջ նա բարձր գնահատելով Ս. Էջմիածնի դերը հայ ժողովրդի կյանքում, գրում է հետևյալը. «Հայոց Հայրապետական Աթոռը այն հաստատություն է, որ երկար դարերից ի վեր հայ ժողովրդի համար սրտի պաշտոն է կատարել, հոգևոր սնունդ և կյանք պարգևել նորա ամբողջության, զգայուն կենտրոն հանդիսացել նորա ցավերին և սակավ ուրախություններին: ... Հայոց Հայրապետական Աթոռը աստվածային պարգև է

մեզ համար, դարերի պատմությամբ սրբազործված և խոր արմատներ ձգած հայ ժողովրդի կյանքի մեջ: Ջլատել նորա բարոյական ուժն ու հեղինակությունը, սառնություն բարոզել նորա դեմ և ժողովրդին մոլորեցնել երեխայական անմտություն է և ազգավնաս գործողություն:

Հայոց եկեղեցին յուր Հայրապետական Աթոռով այն հաստատություն է, որի հետ կապված են մեր կրոնական-բարոյական և ազգային-քաղաքակրթության լավագույն հույսերն ու տենչերը: ... Կենտրոնն ու սրբավայրը հայ ժողովրդի համար Ս. Էջմիածինն է, Հայաստանյայց եկեղեցու ծագման ու հաստատության քրորանը, առաքելաշավիղ Ս. Լուսավորչի և նորա հաջորդների, և ժեղարից բոլոր հայ կաթողիկոսների վերջնական աթոռանիստը:

... Հայրապետական Աթոռի հետ անբաժան կապված է Ս. Էջմիածնի միաբանությունը, Հայրապետի հոգևոր զինվորությունը, նրա հրամանների ու լավագույն ցանկությունների իրագործողը: Այդ միաբանությունից են դուրս գալիս մեր նվիրապետության բարձր ներկայացուցիչներն ու պաշտոնյաները, այստեղից պետք է դուրս գան նաև բանիբուն բարոզիչներ, Հայ եկեղեցու աստվածաբաններ ու գիտնականներ: Վերակազմել այդ միաբանությունը ժամանակի պահանջների համեմատ կրթված, գիտուն և գործին ընդունակ մարդկանցով, Ս. Հայրապետի գործն է: ... Մայր Աթոռը վարչականի հետ դարձնել նաև մտավոր շարժման և հառաջդիմության կենտրոն, կախված է կաթողիկոսի բարի ցանկությունից ու եռանդից: Հայոց եկեղեցին մաքրել օտարամուտ ծեսերից, սնտրիապաշտության կերպարանք ստացած սովորություններից և զարդարանքներից, խրախուսել և զարկ տալ եկեղեցական ինքնուրույն արվեստի ու երգեցողության զարգացման, իրենց գոյության իրավունքը կորցրած մեր վանքերին նոր կոչում ու նպատակ ներշնչել՝ հիմնելով այնտեղ դպրոցական, բարեգործական և այլ աստվածահաճո բազմատեսակ հաստատություններ: ... Պարզել օտար ազդեցությամբ շափաղանց խճողված մեր ծիսակատարությունն ու աստվածաշտությունը: ... ամենայն Հայոց Հայրապետի իրավասության ենթարկված հարցեր են»:

Պետք է խոստովանել, որ Գ. փարզապետ Հովսեփյանի խմբագրության տարիներին «Արարատ»-ը իր անունը բոլորից լուսապսակով, որովհետև այդ տարիները «Արարատ»-ի տարեգրության ոսկեշրջանն են կազմում:

90-ական թվականների վերջերից և հատկապես Գ. փարզապետ Հովսեփյանի խմբա-

⁴ «Արարատ», 1900 թ., էջ 10-21:

գրած տարիներում «Արարատ»-ի էջերում են տպագրված Ս. Մանդինյանի, Կոմիտաս վարդապետի, Գր. Խալաթյանցի, Մ. Աբեղյանի, Հ. Աճառյանի, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Գ. վարդապետ Նովսեփյանի, Գյուտ վարդապետի և այլ բազմաթիվ գիտնական վարդապետների լիարժեք աշխատությունները:

Հանդիսանալով Ս. Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռի պաշտոնաթերթը, «Արարատ»-ը գիտնական վարդապետների ու աշխատավոր գործընկերի գիտական մտքի ցուրան է եղել: Հանրազանքի բերելով այդ ասագրի 52 տարվա (1878—1920 թ.թ.) տպագրած նյութերի տեսությունը, կարող ենք նշել, որ «Արարատ»-ի էջերում մնալուն տեղ են գտել հետևյալ բնութի հոգվածները:

1) Կրեա-բարոյական (ըստ որում հայ և օտար եկեղեցիների քննական պատմությունը):

2) Բանաստեղծական, լեզվաբանական, պատմական, հայոց ընդհանուր արձանագրություններ (սեպածե և հայերեն), ազգագրական, տեղագրական, ճանապարհորդական, հնագիտական:

3) Գրական և արվեստի (չափածո, վեպիկներ, պատմվածքներ, հեքիաթներ, թատերական երկեր, գրական ուսումնասիրություններ, գրախոսություն, թատրոն, երաժշտություն):

4) Դպրոցական-մանկավարժական (դպրոցական, Գևորգյան հոգևոր ճեմարան, մանկավարժական):

5) Բնագիտական, բժշկական-առողջապահական, գյուղատնտեսական-տնտեսագիտական, իրավաբանական և փիլիսոփայական:

6) Հասարակական-ազգային (ընկերություններ, մամուլ, օտար կյանք և «այլ և այլք»):

7) Մահագրություններ և կենսագրություններ:

8) Գաղութահայեր (հնդկահայեր, պարսկահայեր, Եվրոպայի գաղութներ):

9) Պաշտոնական նյութեր (քաղվածքներ Արևիկի օրագրություններից, Մայր Աթոռ, քաղվածքներ Վեհափառ Հայրապետի տնօրինություններից), որոնք սկզբնական տարիներում առաջնակարգ տեղ են բռնել:

«Արարատ»-ը ուղենիշ է հանդիսացել մյուս կրոնաթերթերի համար և խոշոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի ազգային կրոնական կյանքում, իր երկաթաուտ գոյությունը ընթացքում:

«Էջմիածին» ամսագիրը լույս է տեսել 1944 թվականին և շարունակվում է մինչև այժմ կանոնավոր կերպով հրատարակվել:

«Էջմիածին» ամսագրի առաջին համարը բացվում է Ամենայն Հայոց Հայրապետու-

թյան ազգրոտիր Տեղակալ երջանկահիշատակ Գևորգ արքեպիսկոպոս Զորքայանի առաջնորդող հոգվածով, որ ունի «Հայ եկեղեցու պարտքը իր ժողովրդի հանդեպ» խորագիրը: «...Հայոց եկեղեցին, որպես արթուն հովիվ,— ասված է այդ հոգվածում,— դարեր շարունակ պաշտպանել է իր ժողովրդի պայքարն օտար բռնակալների տիրապետության դեմ: Նրա լավագույն ներկայացուցիչները փոթորիկի ու արհավիրքի ժամին, որպես անձնավեր առաջնորդներ, խրախուսել են իրենց զավակներին՝ լարելու բոլոր ուժերը, մաքառելու դժվարությունների դեմ, կռվելու հանուն Մայր Հայրենիքի ազատության ու անկախության»:

Այդ հոգվածում շարադրված են նաև «Էջմիածին» ամսագրի ուղղությունն ու բնութագրը:

«Հայրապետական ամսագիրը հանդիսանում է այն միջոցը, որը պետք է համախմբի Սփյուռքի բոլոր հայերին իրենց սրբազան Հայրենիքի շուրջը, Մայր Աթոռի շուրջը: Հայությունն ուղղված մեր կոչի մեջ ասել ենք. «Հայր բացի Սովետական Հայաստանից չունի այլ Հայրենիք: Հայր Հայաստանից դուրս չունի այլ հաստատուն կռվան, բայց եթե Մայր Հայրենիքը, Հայ եկեղեցին և նրան գլխավորող Ամենայն Հայոց Հայրապետությունը Ս. Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռով»:

Այս պատգամով հրապարակ է գալիս Հայրապետական ամսագիրը, նույն այդ պատգամով նա կշարունակի իր գոյությունը և հետագայում»:

«Էջմիածին» ամսագրի առաջին համարում տպագրված են Մայր Աթոռի նախաձեռնությամբ սկսված «Աստուծոյ Դավիթ» տանկային շարասյան հանգանակության առթիվ կատարված պաշտոնական բանակցությունների, փոխանակված գլխավոր հեռագրերի, ամենապատիվ Տ. Տեղակալի կողմից եղած կոչերի և տրված հրահանգների պատճենները:

Ամսագրի պաշտոնական բաժնում տեղեկություններ կան Սովետական Միության մեջ եղած Հայ և Ռուս եկեղեցիների հարաբերությունների մասին:

Ամսագրի մնացյալ էջերը նվիրված են կրոնապատմական նյութերի մշակության, Պատմական և բանասիրական մեծարժեք հոգվածներ են ակադեմիկոս Ս. Մալխասյանի «Ե՛րբ են հայերը ընդունել քրիստոնեությունը», Հ. Աճառյանի «Հայ տառերի ստույգ թվականը», Գ. Լևոնյանի «Հովհաննես վարդապետ Մրցուզ (հոնետոր, աստվածաբան և նկարիչ Ժէ դարի)», Աշոտ Աբրահամյանի

«Խաչատուր երեց Կաֆայեցու տարեգրությունը» և Եզնիկ վարդապետի՝ «Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի ձեռագիր ավետարանները»:

«Էջմիածին» ամսագիրը որդեգրել է Մայր Աթոռի նախկին պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ի առողջ ու առաջադեմ ուղին և ընթանում է լուսամիտ հոգևորականության գիտական ուղիով: Մինչև այժմ հրատարակված նյութերի տեսությունը առանձին ուսումնասիրության արժանի է: Միայն կարելի է ուրախանալ էջմիածնի միաբանության տքնաջան աշխատանքով:

Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալությամբ «Էջմիածին» ամսագիրը դրվեց ավելի կայուն հիմքերի վրա: Վեհափառ Հայրապետը, խոսելով Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագրի առաջ կանգնած հարցերի մասին, գրում է. «Ամսագրի խմբագրության առաջ Մենք խնդիր դրած ենք՝ հոգևոր սնունդ տալ հայ ժողովուրդին, պատկերել Մայր Աթոռի կյանքը իր բոլոր երեսներով, լայն

կերպով արձագանքել Սփյուռքի և ներքին թեմերու մեր ազգային-եկեղեցական կյանքին և հատուկ տեղ տալ նաև պատմա-բանասիրական ոչսովորական, որոնք որոշ աղերս ունին մեր Ս. Եկեղեցվո անցյալ և ներկա կյանքին հետ:

Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթը աշխատած է ընթանալ Մեր գծած ճանապարհով, և կիսորհինք, թե արդյունքները ավելի քան գոհացուցիչ են: ...Մեր իղձն է, որ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթը հետզհետե դառնա նաև հայաստվածաբանական մտքի զարգացման հանդես մը»:

Ամսագրին աշխատակցում են մեր լավագույն մտավորականներն ու զարգացած, գիտուն հոգևորականները: «Էջմիածին» ամսագիրը իր կրոնա-եկեղեցական, պատմա-բանասիրական ճոխ բովանդակությամբ մեր կրոնական լավագույն ամսագիրն է:

6 «Էջմիածին», 1958 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր, էջ 15:

